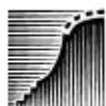

De benodigde kennis voor de transitie van de veehouderij

*Aanbevelingen voor de LNV-inzet van kennis, n.a.v. de
workshop "Transitie van de veehouderij: articulatie
van kennisvragen", gehouden op 18 april 2002 te
Kasteel Groeneveld te Baarn*

Pim Bruins
Sjoerd Croque
Gerard Ogink
Jacob van Vliet
Lambert Westerlaken

landbouw, natuurbeheer
en visserij

© 2002 Expertisecentrum LNV, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

Rapport EC-LNV nr. 2002/128
Ede/Wageningen, 2002

Teksten mogen alleen worden overgenomen met bronvermelding.

Deze uitgave kan schriftelijk of per e-mail worden besteld bij het Expertisecentrum LNV onder vermelding van code 2002/128 en het aantal exemplaren.

Oplage   1^e druk: 200 exemplaren
                    2^e druk: 50 exemplaren

Samenstelling   Pim Bruins, Sjoerd Croque, Gerard Ogink, Jacob van Vliet,
                         Lambert Westerlaken

Druk   Ministerie van LNV, directie IFA/Bedrijfsuitgeverij

Productie   Expertisecentrum LNV
                         Bedrijfsvoering/Vormgeving en Presentatie
                         Bezoekadres   : Galvanistraat 7
                         Postadres   : Postbus 482, 6710 BL Ede
                         Telefoon   : 0318 671470
                         Fax   : 0318 624737
                         E-mail   : Balie@eclnv.agro.nl

Voorwoord

De Nederlandse veehouderij staat voor een periode van grote veranderingen, waarvoor de term 'transitie van de veehouderij' wordt gebruikt. Gelet op het kennisintensieve karakter van de landbouw, is het noodzakelijk de rol van kennis in dit proces expliciet te maken. Hiertoe is de Directie Landbouw van LNV begonnen met een afzonderlijk traject. Onder de titel "vraagarticulatie in de veehouderij" wil de Directie een actieve rol van kennis voor het transitiedossier realiseren. Daarbij geldt als uitgangspunt dat niet alleen LNV maar ook de externe partners een rol en verantwoordelijkheid hebben t.a.v. het LNV-kennisbeleid.

Als eerste actie in dit kennistraject hebben op 18 april 2002, drie workshops plaats gevonden met als titel: "Transitie van de veehouderij, articulatie van kennisvragen" Deze workshops hadden tot doel om in samenwerking met externe partners helderheid te krijgen in de kennisbehoefte met betrekking tot de transitie van de veehouderij,

Dit rapport geeft een overzicht van de kennisbehoefte zoals deze naar voren kwam uit de gehouden workshops. De kennisvragen zijn via transitieopgaven gerelateerd aan de prioritaire transitithema's genoemd in de brief van 2 april van de Minister aan de Kamer.

Ook wordt in een afzonderlijk hoofdstuk aandacht besteed aan enkele methodische aspecten voor het operationaliseren van kennis in de beleidscyclus om onze leerervaringen aan anderen beschikbaar te stellen.

Wij willen met dit rapport de deelnemers aan de workshop en andere externe partners zicht geven op de relevante kennisthema's, opdat ook zij de transitie van de veehouderij optimaal vanuit kennis kunnen ondersteunen.

We vertrouwen er op dat dit rapport alle betrokkenen helpt bij de moeilijke opgave van de transitie van de veehouderij.

Drs. R.P. van Brouwershaven
Directeur Expertisecentrum LNV

Dr. ir. H. Paul
Plv. directeur Directie Landbouw LNV

Inhoudsopgave

Conclusies en aanbevelingen	7
1 Inleiding en leeswijzer	9
2 Kennisbehoefte	11
2.1 Van prioritaire thema's naar transitieopgaven	11
2.2 Van transitieopgaven naar kennisvragen	13
Bijlage 1 De visie van DL op vraagarticulatie	19
Bijlage 2 Stand van zaken in kennis en inzicht	21
Wat is transitie?	21
De rol van kennis	21
Ervaringen uit het onderzoeksprogramma Nieuwe Veehouderijsystemen	22
Bijlage 3 Methodische opzet van de workshop	25
Vraagarticulatie en de rol van kennis in de beleidscyclus	25
De beleidsagenda stuurt de inzet van kennis	26
Het identificeren van kennisvragen	26
Van buiten naar binnen werken	27
Bijlage 4 Resultaten uit de workshop grondgebonden veehouderij	29
Bijlage 5 Resultaten uit de workshop niet-grondgebonden veehouderij	37
Bijlage 6 Resultaten uit de workshop welzijn dieren	41
Bijlage 7 De deelnemers	45

Conclusies en aanbevelingen

Conclusies uit de workshop

1. De drie workshops over benodigde kennis voor de transitie van de veehouderij zijn bezocht door 60 mensen bestaande uit veehouders en medewerkers van bedrijven en organisaties uit de keten, maatschappelijke organisaties, voorlichtingsdiensten, onderzoekinstellingen, productschappen, provincies en LNV. Door dit grote aantal en de enthousiaste deelname vormden de drie workshops een geslaagde basis voor de inventarisatie van ideeën. Het verkregen pallet van kennisthema's kan dienst doen als referentiekader voor de komende 2 – 3 jaar, voor LNV, voor het bedrijfsleven en voor kennisintermediaren zoals voorlichting, onderzoek en onderwijs.
2. Veel deelnemers hadden suggesties voor een aanpassing van het transitieproces van de veehouderij. Zij pleitten voor een gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle relevante actoren waarbij LNV zich beperkt tot de regierol. Op deze wijze kan beter een op maat gesneden integrale aanpak met breed draagvlak worden bereikt. Om te komen tot een gezamenlijke aanpak van alle actoren is meer inzicht nodig hoe dit kan worden bereikt en hoe inhoudelijke dilemma's kunnen worden opgelost, of hoe met deze dilemma's kan worden omgegaan.
3. Veel kennisvragen hebben betrekking op de relatie tussen burgers en veehouders. Hoe kan worden bereikt dat burgers kennis hebben van het (nationaal) belang van de veehouderij en de huidige productiewijzen en dat ze vervolgens bij hun wensen rekening houden met deze kennis? Hoe kan worden bereikt dat veehouders meer begrip krijgen voor de wensen van de burgers en op hun bedrijf daar op inhaken? De overheid heeft vanuit haar positie als draagster van maatschappelijke verantwoordelijkheid ook een inhoudelijke taak bij deze wederzijdse informatievoorziening.
4. Veel kennisvragen hebben betrekking op het transparanter maken van de productie en van de ketens. Er is grote behoefte aan monitorings- en certificeringssystemen.
5. Relatief weinig kennisvragen hebben betrekking op de randvoorwaarde milieu en omgeving. Enerzijds kan dat betekenen dat er blijkbaar via bestaand onderzoek en door voorlichting voldoende wordt voorzien in de kennisbehoefte betreffende mest, ammoniak, stank en afval. Anderzijds kan dat betekenen dat het geen beleidstopic (meer).
6. Uit de workshops is naar voren gekomen dat van de overheid wordt verwacht dat zij een langetermijnbeleid heeft waarin duidelijk is wat de randvoorwaarden zijn voor de veehouderij op de langere termijn. Investerings- en agrarische bedrijven worden doorgaans aangegaan voor een lange termijn.

Aanbevelingen van het EC-LNV

7. De werkwijze binnen LNV kan zich nu verrijken met de ervaringen die in de vorm van deze workshop zijn opgedaan op het vlak van samenwerken met externe partners. De vorming van een DL-team dat zich specifiek op de transitieopgaven zal richten, zal optimaal gebruik kunnen maken van deze leerervaringen.
8. Ook het LNV-kennisbeleid kan voordeel trekken uit deze, op de maatschappij georiënteerde ontwikkeling van een kennisagenda. Met de beschikbare methodische kennis binnen LNV, kan LNV deze werkwijze voor zich zelf verbeteren.
9. Conform de gedachten omtrent transities zoals die door Sierk Spoelstra zijn neergelegd, is het noodzakelijk om op verschillende momenten, met verschillende partners het transitieproces nader te bezien. In het verlengde van deze workshop gaat het er dan vooral om, om de rol van kennis steeds duidelijk in beeld te houden. Het is dus goed om deze workshop regelmatig met gestelde opgave te herhalen.

1 Inleiding en leeswijzer

Op verzoek van de Directie Landbouw van LNV heeft het Expertisecentrum LNV op 18 april 2002 een drietal workshops gehouden over de kennisbehoefte bij de transitie van de veehouderij. Als basismateriaal werd gebruikt het rapport van de Commissie Wijffels en de rapportage daarover van de Minister aan de Kamer.

Doel van de workshops was om, samen met externe partners, goed inzicht te krijgen in de benodigde kennis om de transitie van de veehouderij te ondersteunen.

De drie workshops hadden betrekking op:

- grondgebonden veehouderij,
- niet-grondgebonden veehouderij, en
- welzijn dieren.

De workshops zijn bezocht door 60 mensen bestaande uit veehouders en medewerkers van ketenorganisaties, maatschappelijke organisaties, voorlichtingsdiensten, onderzoekinstellingen, productschappen, provincies en LNV.

De dag werd geopend door Dr. Ir. H. Paul, plaatsvervangend directeur van de Directie Landbouw van LNV. Hij benadrukte de noodzaak van 'vraaggestuurd onderzoek' waarbij de maatschappelijke vragen uitgangspunt zijn voor de behoefte aan kennis. De inleiding van de heer Paul is in dit rapport opgenomen als bijlage 1.

Na de opening door de heer Paul, gaf Dr. S.F. Spoelstra toelichting op wat een transitie inhoudt en wat daarbij de rol is van kennis. De heer Spoelstra is programmaleider van het onderzoek programma 'Nieuwe Veehouderijsystemen' en is medewerker van het Instituut voor Dierhouderij en Diergezondheid te Lelystad. De inleiding van de heer Spoelstra is in dit rapport opgenomen als bijlage 2.

Na beide genoemde inleidingen is in iedere workshop afzonderlijk eerst in beeld gebracht wat de transitieopgaven zijn: wat er moet gebeuren om te komen tot de gewenste nieuwe opzet van de veehouderij. De geformuleerde transitieopgaven zijn gekoppeld aan de prioritaire thema's uit de brief van de Minister aan de Tweede Kamer over de voortgang van de transitie veehouderij (brief van 2 april 2002). Op basis van de transitieopgaven is vervolgens de kennisbehoefte in beeld gebracht via de formulering van kennisvragen.

De transitieopgaven en de kennisvragen van de drie workshops samen worden beschreven in hoofdstuk 2 van dit rapport: Kennisbehoefte.

De methodische opzet van de workshops wordt besproken in hoofdstuk 3. Hierin zijn ook de opgedane ervaringen verwerkt.

Tenslotte zijn als bijlagen 3, 4 en 5 de verslagen van de afzonderlijke workshops opgenomen en in bijlage 6 een overzicht van de deelnemers aan de workshops.

2 Kennisbehoefte

Voor de aggregatie van de resultaten uit de drie afzonderlijke workshops over kennisarticulatie is gebruik gemaakt van de brief die Minister Brinkhorst op 2 april 2002 heeft gestuurd aan de Tweede Kamer: 'Voortgang implementatie kabinetsstandpunt Toekomst Veehouderij'.

In de brief worden zes prioritaire thema's genoemd voor de inzet van de overheid tussen 2002 en 2006:

- stellen van integrale randvoorwaarden;
- bevorderen kwaliteitsbewust consumeren;
- versterken verantwoordelijkheid ondernemers;
- bevorderen innovatie;
- vernieuwen instituties; en
- aanpassing Europees landbouwbeleid.

Deze zes prioritaire thema's zijn op basis van de resultaten van de workshops eerst uitgewerkt tot 15 transitieopgaven. Daarna zijn, per transitieopgave, de kennisvragen geformuleerd die in de workshops naar voren zijn gekomen.

De kennisvragen zijn vervolgens per thema verder ingedeeld naar:

- inzichtvragen (er is nieuwe kennis nodig);
- ontwerp vragen (er is een model of instrument nodig);
- gebruiksvragen (de aanwezige kennis moet gebruikt/benut worden);
- proceskennisvragen (er is kennis nodig over hoe een ontwikkeling in gang gezet of gestuurd kan worden).

2.1 Van prioritaire thema's naar transitieopgaven

In deze paragraaf worden de prioritaire thema's uit de brief van de Minister aan de Tweede Kamer over de voortgang van de transitie veehouderij aangevuld met de transitieopgaven zoals deze in de workshops naar voren kwamen.

Stellen van integrale randvoorwaarden

"Veel regelgeving is gericht op crisissituaties, specifieke problemen op korte termijn, uniformiteit, beheersbaarheid en afrekenbaarheid. Dit heeft geleid tot hoge administratieve lasten, een gebrek aan afstemming tussen verschillende onderwerpen en niveaus en weinig aandacht voor verschillen op regionaal, lokaal en bedrijfsniveau. Komende jaren moet aandacht worden besteed aan integratie en afstemming van regelgeving en toezicht, mede vanuit het perspectief van de ondernemer. Daarbij zullen dingen losgelaten en risico's genomen moeten worden."

Tijdens de workshop geformuleerde transitieopgaven zijn:

- het voedsel moet veilig zijn;
- de producten moeten beantwoorden aan de kwaliteitseisen van de consument (ook variatie in producten zoals gangbaar, biologisch en streekproducten);
- de sectoren en bedrijven moeten economisch en sociaal (arbo) perspectief hebben;
- de bedrijven moeten zorg hebben voor de omgeving (groene diensten);

- de bedrijven mogen geen overlast veroorzaken voor het milieu (mest, ammoniak en afval) en de omgeving (stank);
- er moet worden voorzien in de fysiologische behoeften van de dieren en deze moeten natuurlijk gedrag kunnen vertonen (zogenaamde 5 vrijheden);
- de dieren moeten gezonder zijn met minder medicijnen (meer weerstand hebben);
- marktwerking heeft de voorkeur boven overheidsreglementering.

Bevordering kwaliteitsbewust consumeren

“Transparantie moet consumenten en burgers zicht geven op herkomst, diervriendelijkheid, veiligheid en de milieu- en sociale aspecten van Nederlandse én geïmporteerde producten. De overheid zal de 'rechten en plichten' moeten vastleggen, maar over de vormgeving (etiketten, keurmerken, transparante ketens, openbaar inforegister) met de betrokken partijen overleggen. Transparantie biedt geen garanties voor gedragsverandering, maar consumenten kunnen zich niet meer verschuilen en maatschappelijke organisaties kunnen op die basis - zeker indien daartoe materieel in staat gesteld - een gedragsverandering bij consumenten ondersteunen. Ook een meer op duurzaamheid gebaseerde prijsvorming draagt daaraan bij. Voor ketenpartijen zal transparantie een stimulans zijn om meer kwaliteit te leveren, zeker als monitoringssystemen jaarlijks duurzaamheidcijfers van verschillende supermarkten in beeld gaan brengen.”

Tijdens de workshop uitgewerkte transitieopgaven zijn:

- de transparantie van de ketens moet worden bevorderd (weet wat je eet; tracking en tracing);
- er moet optimale informatieoverdracht zijn naar consument en burger.

Versterken individuele verantwoordelijkheid ondernemers

“Ondernemers moeten ondernemen: zich minder richten op collectiviteit en overheid en meer op de markt en ketens en op private regelingen en stelsels. Gewerkt moet worden aan een eerlijke, meer zakelijke beeldvorming van het moderne primaire bedrijf. De overheid wil hulp bieden bij vermarkting van duurzame producten, de opzet van verzekeringsstelsels, bedrijfscertificering e.d. Daarnaast zal zij investeren in het versterken van innovatievermogen en ondernemerschap.”

Tijdens de workshop uitgewerkte transitieopgaven zijn:

- er is een gedragsverandering van veehouder en keten nodig;
- het individueel ondernemerschap moet worden versterkt;
- er moet optimale informatieoverdracht zijn naar boeren en ketenpartijen.

Bevordering van innovatie

“Behalve de juiste randvoorwaarden heeft de innovatie in bedrijven en ketens soms ook concrete steun nodig. Het kan gaan om steun in de zin van 'raad' - bruikbare kennis en inspirerende concrete voorbeelden - of 'daad', dus letterlijke en figuurlijke ruimte, garanties en soms ook geld.

Op beide punten wil de overheid er staan. Bovendien wil zij goed en direct benaderbaar worden voor bedrijven met goede plannen die tegen praktische bezwaren aanlopen.”

Tijdens de workshop uitgewerkte transitieopgaven zijn:

- innovatie en voorlopers moeten worden gefaciliteerd.

Vernieuwing van instituties

“De juiste verhoudingen tussen de overheid en de andere partijen zijn essentieel: in de zin van de afbakening van verantwoordelijkheden en institutionele vernieuwing, maar óók in de zin van het opbouwen van vertrouwen. Het 'gat' tussen boer, burger en overheid moet worden gedicht.

De brede betrokkenheid bij de transitie die zich bij bedrijven en maatschappelijke organisaties aftekent moet worden benut, vastgehouden en omgezet in gezamenlijk commitment en actie. Tegelijk moeten administratieve lasten worden verminderd

door voorschriften kritisch tegen het licht te houden en door aan te sluiten bij bestaande ICT-systemen.”

Tijdens de workshops uitgewerkte transitieopgaven zijn:

- het overheidsbeleid moet consistent, integraal en op maat zijn, gericht op de lange termijn.

Aanpassing Europees landbouwbeleid

“Bij de transitie moeten de EU-kaders als uitgangspunt worden genomen, optimaal gebruik worden gemaakt van de ruimte en de mogelijkheden die de EU biedt en moet het EU-beleid op grond van de nationale agenda gericht en pro-actief worden beïnvloed. Daarbij gaat het onder meer om het Europees afstemmen van kwaliteitseisen en etiketten, integraal beleid, een brede inzetbaarheid van middelen en het functioneren van een NW-Europese 'kopgroep'. De ontwikkeling van de Europese markt moet op de voet worden gevolgd.”

Tijdens de workshop uitgewerkte transitieopgaven zijn:

- reglementering zoveel mogelijk in internationaal verband.

De transitieopgaven samengevat

De volgende transitieopgaven zijn dus uit de workshops naar voren gekomen:

1. Het voedsel moet veilig zijn.
2. De producten moeten beantwoorden aan de kwaliteitseisen van de consument (ook variatie in producten zoals gangbaar, biologisch en streekproducten).
3. De sectoren en bedrijven moeten economisch en sociaal (arbo) perspectief hebben.
4. De bedrijven moeten zorg hebben voor de omgeving (groene diensten).
5. De bedrijven mogen geen overlast veroorzaken voor milieu (mest, ammoniak en afval) en de omgeving (stank).
6. Er moet worden voorzien in de fysiologische behoeften van de dieren en ze moeten natuurlijk gedrag kunnen vertonen (5 vrijheden).
7. De dieren moeten gezonder zijn met minder medicijnen (meer weerstand hebben).
8. Marktwerking heeft de voorkeur boven overheidsreglementering.
9. De transparantie van de ketens moet worden bevorderd (weet wat je eet, tracking en tracing).
10. Er is een gedragsverandering van veehouder en keten nodig.
11. Het individueel ondernemerschap moet worden versterkt.
12. Er moet optimale informatieoverdracht zijn naar veehouders en ketenpartijen.
13. Innovaties en voorlopers moeten worden gefaciliteerd.
14. Het overheidsbeleid moet consistent, integraal en op maat zijn, gericht op de lange termijn.
15. Reglementering zoveel mogelijk in internationaal verband.

2.2 Van transitieopgaven naar kennisvragen

Tijdens de workshop zijn kennisvragen benoemd aan de hand van de bovengenoemde transitieopgaven. Onderstaand worden per transitieopgave de kennisvragen beschreven. Hierbij is een verdere onderverdeling gemaakt naar inzichtvragen, ontwerp vragen, gebruiksvragen en proceskennisvragen.

Het voedsel moet veilig zijn

Inzichtvragen

- Wat zijn de risico's voor voedselveiligheid?
- Welke criteria zijn er om deze risico's te meten?

Ontwerp vragen

- Met welke systemen kan voedselveilige huisverkoop van vlees plaatsvinden?

De producten moeten beantwoorden aan de kwaliteitseisen van de consument (ook variatie in producten zoals gangbaar, biologisch en streekproducten)

Inzichtvragen

- Wat zijn de wensen van de burgers en de consumenten nu en in de toekomst?
- Hoe is een betere afstemming te bereiken over hetgeen mensen (consumenten) zeggen of willen en hetgeen zij doen (aankoopgedrag)?

Gebruiksvragen

- Hoe kunnen de wensen van burgers en consumenten worden vertaald naar beïnvloedingsinstrumenten?

De sectoren en bedrijven moeten economisch en sociaal (arbo) perspectief hebben

Inzichtvragen

- Wat zijn de positieve en negatieve effecten van de veehouderij op de Nederlandse samenleving?
- Hoe houden we de veehouderij rendabel?

Ontwerp vragen

- Met welk model kan de afweging worden gemaakt van extra kosten, opbrengsten en ondernemerstevredenheid bij (eventuele) duurzaamheidsveranderingen op bedrijfsniveau?

Gebruiksvragen

- Hoe kan per gebied zichtbaar worden welke landbouw daar het meest wordt gewenst?

De bedrijven moeten zorg hebben voor de omgeving (groene diensten)

Inzichtvragen

- Hoe geef je de primaire sector een verantwoordelijkheid in planvorming?
- Welke resultaatverantwoording is nodig bij het leveren van groene diensten (hoe maak je de landbouw probleemeigenaar)?

Ontwerp vragen

- Hoe krijgen we een stelsel met betaling van groene diensten inclusief extra aandacht voor het welzijn van de dieren?
- Welke duurzame ketens zijn mogelijk met voldoende keuzevrijheid voor individuele primaire producenten wat betreft aanpassing aan de locatie/omgeving van het bedrijf?

Proceskennisvragen

- Welke procesaanpak is nodig voor het gebiedsgericht vormgeven en definiëren van maatschappelijk verantwoord ondernemen?

De bedrijven mogen geen overlast veroorzaken voor milieu (mest, ammoniak en afval) en de omgeving (stank)

Ontwerp vragen

- Kan in navolging van de milieumeetlat een nitraatmeetlat worden ontwikkeld waardoor ondernemers inzicht krijgen op het effect van management op de

nitraatbelasting van de bodem en het oppervlaktewater? (Maak ook een versie op regio niveau.)

Er moet worden voorzien in de fysiologische behoeften van de dieren en ze moeten natuurlijk gedrag kunnen vertonen (5 vrijheden)

Inzichtvragen

- Wanneer is het welzijn van de huidige (productie)dieren goed, hoe kun je dit meten en wat is de invloed van houderijomstandigheden?
- Hoe denkt de consument (niet de burger) over dierwelzijn (en soorteigen gedrag)?
- Hoe bevorder je dat producten uit welzijnsvriendelijke houderijen in het buitenland worden gevraagd?

Ontwerp vragen

- Hoe kunnen we in de keten effectief invulling geven aan de verantwoordelijkheidsverdeling in de gehele keten ten aanzien van dierenwelzijn?
- Op welke wijze kan in de keten (inclusief transport) meer het welzijn van dieren, ook van gezelschapsdieren, aandacht krijgen?

Gebruiksvragen

- Hoe krijgen we bestaande kennis over dierwelzijn naar de praktijk en hoe kunnen belemmeringen worden weggenomen om nieuwe kennis te implementeren?
- Hoe kan men de consument de waarde van dierwelzijn in het agrarische product zich eigen laten maken, zich uitend in positief koopgedrag?

Proceskennisvragen

- Hoe kom je tot een rolverdeling in het transitieproces; hoe kunnen de verschillende partijen in een samenwerkingsverband worden gebracht; wie moet welke competentie hebben in de keten (t/m de consument) om tot verantwoord handelen te komen betreffende dierwelzijn? Dit geldt ook voor gezelschapsdieren;

De dieren moeten gezonder zijn met minder medicijnen (meer weerstand hebben)

Inzichtvragen

- Welke risico's voor diergezondheid mede in relatie tot voedselveiligheid en welzijn van de dieren zijn er?
- Welke criteria voor het meten van diergezondheid zijn er?

Ontwerp vragen

- Met welke gezondheidsregistratie kan het te bereiken doel worden gerealiseerd?

Gebruiksvragen

- Hoe kan de gezondheidsregistratie gebruikt worden voor:
  - 1) beleidscyclus incl. aansturing onderzoek;
  - 2) verbeteren gezondheidsstatus van de veestapel;
  - 3) verhogen van de transparantie van de productie t.b.v. burger/consument?

Marktwerving heeft de voorkeur boven overheidsreglementering

Inzichtvragen

- Hoe kan de keten zo ingericht worden dat de meerwaarde van gedifferentieerde productie/producten gewaardeerd wordt via een goede opbrengstprijis?

De transparantie van de ketens moet worden bevorderd (weet wat je eet, tracking en tracing)

Inzichtvragen

- Hoe verminder je de afstand tussen burger en producent en verbeter je het draagvlak bij de onderscheiden partijen, bijv. hoe kunnen burgers meer worden betrokken bij welzijnsvriendelijke houderijen?

- Zijn er mogelijkheden voor borging en evaluatie van certificeringssystemen
- Hoe kan via beschikbaarstelling van de aanwezige informatie transparantie in de keten worden bevorderd: product, productiewijze, herkomst; tracking en tracing?

Ontwerp vragen

- Op welke wijze kan permanent meer kennis over voeding, voedselveiligheid, gezondheid van de mens en dierwelzijn bij de consument worden gebracht? Is vervreemding van de landbouw bij de consument niet op te lossen door daaraan meer aandacht te besteden in het onderwijs (van lager tot hoger), betreffende welzijn van landbouwhuisdieren en van gezelschapsdieren?
- Welke (keten) monitorings- en certificeringssystemen kunnen worden ontwikkeld (inclusief systemen voor dataverkeer met minder administratieve lasten) waarbij de overheid controle op controle uitvoert?
- Kunnen criteria en certificeringssystemen worden ontwikkeld voor beoordeling van de duurzaamheid van bedrijven?
- Welke transparante productiesystemen met transparante registratiesystemen (o.a. wat betreft welzijn) zijn te ontwikkelen die herkenbaar zijn in de gehele keten inclusief bij export?
- Met welk keten- en bedrijfssysteem gericht op voorkoming van overdracht van zoönosen en besmettelijke dierziekten kan worden voldaan aan de eisen van een open en transparant productieproces?

Gebruiksvragen

- Hoe kan de consument en burger geïnformeerd worden over de positieve en negatieve aspecten van producten uit verschillende productiesystemen?
- Hoe kan de maatschappij meer betrokken worden bij, en een goed inzicht worden gegeven in de ontwikkelingen in de landbouw, bijvoorbeeld via het onderwijs?
- Hoe kun je klantgericht en objectief communiceren op het gebied van bv. voedselveiligheid?
- Hoe kan de maatschappelijke betekenis van de landbouw gecommuniceerd worden?

Er is een gedragsverandering van veehouder en keten nodig

Inzichtvragen

- Hoe kan maatschappelijk verantwoord ondernemerschap worden bevorderd waarbij de veehouder voeling houdt met maatschappij en markt?
- Hoe kun je, anders dan economisch, prikkelen tot verandering bij veehouders en ketenactoren (voor economische veranderingen is een langere termijn nodig)?
- Hoe verander je het gedrag in de sector van grensoverzoekend naar doelgericht?

Gebruiksvragen

- Hoe brengen we vaardigheden met het oog op goed management op veehouders over, zodat dat als "normaal" wordt ervaren? (demobedrijven of ...?);
- Hoe kan de (bij boeren en anderen) bestaande kennis over duurzaam produceren worden geoperationaliseerd, geïntegreerd en algemeen verspreid?

Proceskennisvragen

- Hoe kan een koppeling gemaakt worden tussen beleid en praktijk waarbij de uiteindelijke uitvoerders er lol bij houden; hoe komen we van een duw-transitiemodel naar een trek-transitiemodel?

Het individueel ondernemerschap moet worden versterkt

Inzichtvragen

- Hoe kan een agrarisch ondernemer strategische doelen voor zijn bedrijf formuleren?
- Hoe kan ondernemers de ruimte worden gegeven om de doelen te halen op de wijze die hen past?

Proceskennisvragen

- Hoe kunnen beleid en proces er op worden gericht dat de boer wordt uitgenodigd te investeren?

Er moet optimale informatieoverdracht zijn naar veehouders en ketenpartijen

Inzichtvragen

- Hoe verminder je de afstand tussen burger en producent en verbeter je de maatschappelijke oriëntatie van de veehouders?

Gebruiksvragen

- Hoe zorg je dat aanwezige kennis (bij onderzoek, ondernemers, intermediairs) goed wordt benut voor "beweging" van ondernemers, overheid, burgers, consumenten, keten en maatschappelijke organisaties?

Innovaties en voorlopers moeten worden gefaciliteerd

Inzichtvragen

- Hoe kan de overheid innovaties bevorderen door een aanpassing van de beleidsinstrumenten?
- Hoe bevorderen we systeeminnovatie (integraal, duurzaam, keten)?

Ontwerp vragen

- Zijn er nieuwe houderijsystemen te ontwerpen:
  - die flexibeler zijn zodat je sneller kunt aanpassen aan veranderde vragen,
  - die minder risico's opleveren voor de voedselveiligheid (hygiëne / gebruik geneesmiddelen)
  - en met meer dierwelzijn?
- Hoe maak je een optimalisatie van tegenstrijdige eisen?

Gebruiksvragen

- Hoe kan regelgeving worden aangepast op innovaties / ontwikkelingen; bijvoorbeeld:
  - aanpassing kwaliteitsvoorschriften voor een mobiele slachterij;
  - afstemming (milieu)eisen van de verschillende overheden?

Proceskennisvragen

- Hoe kunnen innovatieve ondernemers worden betrokken bij kennisontwikkeling en bij beleidsontwikkeling?

Het overheidsbeleid moet consistent, integraal en op maat zijn, gericht op de lange termijn

Inzichtvragen

- Hoe kan van landelijk thematisch beleid worden gekomen tot gebiedsgericht integraal beleid;
- Hoe kun je de communicatie tussen alle actoren organiseren?
- Zijn er handvatten te ontwikkelen voor regelgeving op maat als alternatief voor generiek beleid?
- Met welk proces kan transitie vorm worden gegeven, inclusief (praktische) hulpmiddelen, en hoe je komt van blauwdrukken naar praktijkbedrijven?

Ontwerp vragen

- Zijn er handvatten voor de ontwikkeling van geïntegreerd beleid en meetbare criteria voor geïntegreerd beleid?

Gebruiksvragen

- Hoe bouw je een kennisnetwerk gebaseerd op variatie en maatwerk? Kennis moet gericht zijn op maatwerk, kennis moet divers zijn; hoe krijg je de juiste kennis bij de juiste gebruikers; hoe krijg je de kennisvragen van de diverse typen gebruikers bij de ontwikkelaars van kennis?
- Hoe krijg je input van markt en maatschappij vertaald in beweging / op gang brengen; wat is de rol van de overheid daarin?
- Hoe bereik je bij de overheid kennis over veranderingsmanagement (organisatorisch, psychologisch)?

Proceskennisvragen

- Wat moet de rol van de overheid zijn?
- Hoe kunnen in samenhang beleid en proces leren van innovaties en mislukkingen? (geleidelijk en samenhangend beginnen en vervolgens continu bijstellen)
- Hoe kan via een maatschappelijk platform van transitie een gezamenlijk proces worden gerealiseerd met onderlinge afstemming wat betreft:
  - doelen,
  - zoektocht naar verbeteringen,
  - communicatie,
  - beïnvloeding van gedrag,
  - kennisontwikkeling,
  - weten en delen?Hierbij is wederzijds vertrouwen cruciaal.

Reglementering zoveel mogelijk in internationaal verband

Deze transitieopgave heeft geen kennisvragen opgeleverd.

Bijlage 1 De visie van DL op vraagarticulatie

Dr.ir H. Paul, plv. directeur Directie Landbouw,

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij

De Commissie Wijffels heeft in haar rapportage de noodzaak tot een transitie van de veehouderij duidelijk aangegeven. De uitwerking ligt echter nog open en is een opgave van het ministerie van LNV in samenspraak met de betrokken actoren. Een bijzonder aspect daarin is de beschikbaarheid van de juiste kennis om zo'n transitieproces te ondersteunen. Welke kennis er nodig is, de kennisvragen, moet niet alleen bepaald worden vanuit het onderzoek of alleen vanuit het beleid maar in interactie met alle betrokken maatschappelijke actoren. De Directie Landbouw is zeer content met de grote deelname van externe partners aan de workshop vraagarticulatie op 18 april 2002.

De concrete aanleiding om gezamenlijk na te denken over de benodigde kennis, ligt niet alleen in de transitieopgave. Er is ook het concrete feit dat een aantal dierlijke onderzoeksprogramma's aflopen en dan is het een goed moment te bepalen welk nieuw onderzoek nodig is. Daar komt nog bij dat de vanzelfsprekend lijkende relatie tussen LNV en DLO resp. de WUR, aan vernieuwing onderhevig is. Wij dienen ons de vraag te stellen of deze relatie wel altijd tot wederzijds voordeel strekt. Of houden we elkaar gevangen?

Uitgangspunt voor onze huidige werkwijze is dat we eerst vaststellen wat we willen en pas daarna in de tweede plaats het waar en hoe bepalen. Daarmee pleit ik geenszins voor een verbreking van gegroeide relaties en afbouw van reeds opgebouwde expertises. Waar ik aan hecht is het doorlopen van de juiste volgorde: welke kennis hebben we nodig en wie levert ons die kennis.

In het verleden is maar al te vaak onderzoek vanuit het onderzoek zelf aangestuurd. Toen de onderzoeksvragen en het beleid eenduidiger dan nu dezelfde richting opwezen, was dat ook minder een probleem. Maar nu we midden in een complex maatschappelijk krachtenveld zitten, moeten we er ook voor kiezen om dit als referentiekader te gebruiken bij de inzet van de beschikbare kennisgelden. Ik ben er namelijk van overtuigd dat, wanneer we nu vanuit een herontwerp van onderzoek de gelden zouden moeten verdelen en daarbij de maatschappelijke vragen leidend laten zijn, de verdeling van gelden er radicaal anders uit komt te zien.

Ook ben ik er van overtuigd dat we niet zomaar kunnen overstappen naar een ander sturingsmechanisme omdat je dan veel ad hoc kennisvragen uitzet en veel bestaande expertise niet benut resp. vernietigt. Maar op dit moment produceren we nog veel kennis waar we eigenlijk niet op zitten te wachten. Net zo goed als we ook in ruilverkavelingprojecten, die jaren geleden gestart zijn, nog steeds projecten uitvoeren met peilverlaging voor hogere agrarische productie.

Kortom, ik zie graag een scherpe analyse welke kennisvragen er nodig zijn, daarbij vooral geleid door maatschappelijke wensen. Dat kan zijn het veiligstellen van voedselproductie en het handhaven van de exportpositie maar ook dierwelzijn, voedselveiligheid, transparantie en goede arbeidsomstandigheden. Pas nadat de kennisvragen zijn vastgesteld, vandaag met de inbreng van veel externe partners, komt de vraag aan de orde waar die kennis vandaan moet komen. Als er nieuwe kennis nodig is, dan kan DLO/WUR hiervoor de opdracht krijgen maar dat zou ook een universiteit of andere kennisontwikkelaar kunnen zijn. Indien kennis op één plek of

van één organisatie aan anderen beschikbaar zou moeten komen, dan is er geen onderzoek nodig maar een zekere vorm van kennisverspreiding.

De aansturing van onderzoek en andere kennisactiviteiten waarvoor LNV haar geld inzet, zou zich vooral moeten richten op eindproducten. Welk kennisproduct heeft een beleidsthema nodig? Beleidsmakers stoppen relatief weinig tijd in het bedenken op welke vragen we een antwoord moeten hebben, maar wel veel tijd in het begeleiden en bemensen van begeleidingscommissies. Onze rol is daarbij vaak sterk procedureel van aard, namelijk het bewaken van de voortgang en het beslissen waar hoeveel geld naar toe moet. We committeren ons sterk aan het lopende onderzoek en zijn weinig kritisch op de eindproducten.

Derhalve bepleit ik een sterke nadruk op vraagarticulatie. Ik vind het van belang om als beleidsdirectie minder tijd in begeleiding te stoppen en meer in de vraagarticulatie.

Nadat de kennisvragen gearticuleerd zijn, komt de vraag aan de orde welke instelling deze kennisvraag dient op te pakken. Geen onbelangrijke vraag maar wel pas in tweede instantie aan de orde. In alle gevallen zou de kennisinstelling zelf verantwoordelijk moeten zijn voor de kwaliteit van haar kennisproduct en een juiste precisering van de kennisvraag door de vragers.

De workshop vind ik een goede start voor het traject van vraagarticulatie ter ondersteuning van de transitie in de veehouderij waarvoor een brede kennisondersteuning nodig is. Ik dank u hartelijk voor uw bijdrage hieraan.

Bijlage 2 Stand van zaken in kennis en inzicht

Dr. S.F. Spoelstra, programmaleider Nieuwe Veehouderijssystemen

Instituut voor Dierhouderij en Diergezondheid te Lelystad, Wageningen UR

Wat is transitie?

Transitie kan je zien als een complexe, samenhangende verandering. Het is niet maakbaar en duurt zeker één, soms twee generaties. Het is wel versnelbaar door te werken aan systeeminnovaties.

Transitie is bij voorkeur gekoppeld aan een bepaalde functie. Vandaag op deze workshop staat centraal de transitie van de veehouderij. Maar waar heeft het betrekking op? In Nederland is het onontkoombaar dat we uitgaan van een ketenbenadering, dat de plaats en wijze van voedselproductie koppelt aan de plaats van gebruik en de producent verbindt met de consument en burger. Gaat het daarom? In welke mate nemen we zaken die direct verbonden zijn met veehouderij zoals technologieontwikkeling, natuuronderhoud e.d. in de beschouwingen mee? Nemen andere functies zoals zorg en recreatie ook een in plaats in, in de transitie van de veehouderij?

Een transitievraagstuk voor de veehouderij is te zien als een vraagstuk van duurzaamheid: duurzaamheid als optimalisatieprobleem. Daar is geen uniforme oplossing voor. Per context (zoals een keten, gebied, product,...) zal dit een arrangement worden tussen veel, verschillende factoren: economie, arbeidsomstandigheden, milieu, ecologie, dierenwelzijn, landschap e.d. Daarnaast moet je, gegeven de bestaande noties omtrent verantwoordelijkheden voor een rechtvaardige wereld, zoeken naar een faire verdeling van profits tussen lokaal – internationaal en de huidige en toekomstige generaties.

De tijdshorizon van transitie kan je gemakshalve in enkele stukken knippen. Transitie duurt één of enkele generaties: deze horizon is richtinggevend voor de transitieprocessen. De lange termijn aspecten van de transitie van de veehouderij (tot circa 2010) is door Wijffels al grotendeels in zijn rapportage aangegeven zoals maatschappelijk verantwoord ondernemen en transparantie in de keten. Voor de korte termijn (2 – 4 jaar) is een goede kennisontwikkeling om de transitie op gang te krijgen relevant (dit betreft kennis over transitieprocessen en generieke inhoudelijke kennis) en de implementatie van concrete veranderingen. Deze doelen zijn te benoemen als mijlpalen.

De rol van kennis

De kennisontwikkeling voor de korte termijn dient zich op drie aspecten te richten. Het ontwikkelen en aanbieden van generieke kennis, anticiperend op de vraag. Hierbij is nodig een multidisciplinaire kennisvoorraad en adequate kennistransfer. Daarnaast het ontwikkelen van context gebonden kennis, bij voorkeur op transdisciplinaire basis

(dus in de context) en tenslotte een evaluatie om te definiëren welke generiek kennis ontbreekt.

Deze kennisontwikkeling kan je in een innoverende context plaatsen door initiatieven (innovaties) te maken of met kennis te ondersteunen. Dat kan door interactie (kennis ontstaat dáár waar het gebruik wordt) en door het communiceren over de verschillende initiatieven. Voor deze workshop is de opgave relevant hoe de kennisontwikkeling te koppelen aan de beleidscyclus.

De beleidscyclus is als volgt te karakteriseren:

- Probleemdefinitie,
- Probleemformulering,
- Keuze beleidsinstrumenten, inclusief onderzoek
- Implementatie (bij doelgroepen)
- Monitoring en evaluatie

Ervaringen uit het onderzoeksprogramma Nieuwe Veehouderijsystemen

Dit onderzoeksprogramma is ontstaan n.a.v. de vraagarticulatie in 1998. Impulsen hiervoor zijn afkomstig uit de LNV-nota "Kracht en kwaliteit", de Kaderbrief van LNV en gesprekken met beleidsmedewerkers van DL, VVM en DWK. Genoemd werden systemen van Ot & Sien tot als High Tech. Echter de NRLO-nota "Innoveren met ambitie" gaf eigenlijk de richting aan om tot dit onderzoeksprogramma te komen. De mijlpalen voor dit programma zijn (achteraf) als volgt te benoemen:

1. Oplevering van een visiedocument met daarin de lange termijn innovatiedoelen per 2000,
2. Start van korte termijn projecten per 2001, gericht op innovatiedoelen; context en bewegende korte termijn doelen op voorhand gedefinieerd,
3. Kennislevering en communicatie per heden: omvat generieke kennis, context gebonden kennis en ketengebonden kennis

Ad 1: Lange termijn innovatiedoelen

- Transparantie in de keten
- Gesloten kringlopen (factor 20*)
- Verbeteren dierenwelzijn (factor 20*)
- Verbeteren voedselveiligheid (factor 20*)
- Dierlijke producten met meerwaarde
- Nieuwe producten en diensten
- Afstemmen diersystemen op dierhouders

"Factor 20" duidt aan dat er overduidelijk een grote verandering moet worden gerealiseerd.

Ad 2: Korte termijn projecten

Varkens-1

- Familiestal in regionale en biologisch landbouwketens
  - ontwerp, deels implementerend netwerk
- Milieugerichte stalconcepten:
  - Technologie gedreven ontwerpen (hercules, stal-kas combi, productiepark)
  - Technische toets deelsystemen,
  - Toets maatschappelijke acceptatie
  - Demo

Varkens-2

- 60% dicht vloeroppervlak voor vleesvarkens en zeugen: vergelijkende systeemanalyse

- diergericht ketenontwerp: Programma van eisen (pve) en schetsontwerp vanuit dierwelzijn
- strategieondersteuning varkenshouders: door EPP, ZLTO, netwerk, uitwerking strategie

Pluimvee

- Korte vitale pluimveevleesketen: demo, ketenontwerp (AKK), netwerk
- Diergericht ketenontwerp: een schetsontwerp vanuit dierwelzijn
- Alternatieve functies pluimvee: inventarisatie

Rundvee

- Strategieondersteuning melkveehouders: door EDF, ZLTO
- Visie vleeskalverhouderij: netwerk, scenario's, toekomstbeelden
- Innoverende melkveehouders: innovatieatlas, netwerk

Anders

- Veehouderij t.b.v. humane zorg: netwerk, handboek voorzorg dierhouderij

Ad 3: Generieke kennisvragen achteraf

- Proces: ontwerp en sturing via interactieve werkwijze, interdisciplinair
- Communicatieacties
  - In de keten tussen producent en consument
  - Met stakeholders,
  - Van de resultaten naar doelgroepen

Aandachtspunten tijdens deze workshop voor de articulatie van kennisvragen

- m.b.t. generieke kennisontwikkeling
  - voor wie? Beleid, doelgroep of gericht op in stand houden van kennisvoorraad?
  - voor wat? Welke fase in de beleidscyclus?
- m.b.t. context gebonden kennisontwikkeling in interactie
  - in ieder geval met beleid
  - welke ander doelgroepen er ook bij te betrekken?
- M.b.t. integratieniveau van kennisontwikkeling
  - Voor nationaal niveau vs. bedrijfsniveau

Bijlage 3 Methodische opzet van de workshop

In het werkproces heeft het EC-LNV bijzondere aandacht gegeven aan de volgende methodische aspecten:

1. vraagarticulatie en de rol van kennis in de beleidscyclus,
2. de beleidsagenda stuurt de inzet van kennis aan,
3. het identificeren van kennisvragen,
4. van buiten naar binnen werken

Vraagarticulatie en de rol van kennis in de beleidscyclus

Om een goede ondersteuning aan de beleidscyclus te kunnen geven, dient kennis langs dynamische processen in die beleidscyclus een rol te spelen. Hoewel het geven van aandacht aan een goede vraagarticulatie op zich al een versterking van de rol van kennis in de beleidscyclus is, lijkt er in de beleving van vraagarticulatie een statisch aspect te zitten. Of is het een adempauze die men zich zelf gunt nadat er een goede prestatie geleverd is?

Hoe het ook zij: het articuleren van de kennisbehoefte is slechts een eerste stap voor een actieve rol van kennis in de beleidscyclus. Daarna volgen het matchen van de bottom up gesignaleerde kennisthema's met de LNV-kennisthema's, het stellen van prioriteiten in het totaal van behoeften, het evalueren van het effect van de kennisinzet en het bijstellen van de plannen. Maar ook aan de beleidskant dient men een stap te nemen: men creëert de mogelijkheid voor het aanscherpen van de beleidsopgaven door de inzet van kennis.

Gaandeweg het werkproces, gericht op de rol van kennis t.b.v. de transitie van de veehouderij, hebben we de volgende leerervaringen opgedaan:

- Al werkend vanuit de beleidsopgaven, identificeren de betrokkenen ook kennisvragen die in eerste instantie niet direct onder bestaande formuleringen van de beleidsopgaven in te delen zijn. Blijkbaar worden niet alle onderdelen van de LNV-beleidsopgave automatisch door iedereen gedeeld. Bovendien worden er ook kennisvragen geuit die betrekking hebben op opgaven voor andere actoren, bijvoorbeeld kennisvragen die betrekking hebben op de noodzakelijke inzet van sectororganisaties en interacties tussen beleidsopgaven van de diverse actoren. Voor een zo compleet mogelijke verzameling van de kennisvragen en t.b.v. de tevredenheid van de deelnemers is het gewenst aan het begin van de sessie de beleidsopgave zodanig te verbreden dat ieder zijn ei kwijt kan. Bij de latere LNV-interne prioritering van de kennisvragen kan alsnog rekening worden gehouden met gewenste aanscherpingen.
- De ordening en rubricering van de kennisvragen geeft aanleiding en mogelijkheden om de bestaande formulering van de beleidsopgaven aan te scherpen,
- Het aanduiden van de kennisproducten, conform de door DWK gehanteerde indeling, geeft nog geen concreet beeld omtrent de gewenste interventie. De indruk bestaat dat een beter zicht op de relevante kennisprocessen en de hiaten en mogelijkheden van de bestaande kennisinfrastructuur duidelijker richting geven aan de gewenste inzet van kennisinstrumenten. Deze leervraag zal het EC-LNV ook meenemen in het project "Kennisstrategie NvM". Daarnaast moet de indeling van DWK niet worden toegepast op een te hoog abstractieniveau van de

beleidsopgave omdat juist een goede interactie en onderlinge afstemming van de kennisvragen per onderdeel van de beleidsopgave belangrijk is. Maak per onderdeel een evenwichtige samenhang van de diverse kennisvragen, daarna pas eventueel optellen, clusteren e.d.

De beleidsagenda stuurt de inzet van kennis

De literatuur leert dat de kennisbehoefte geleid wordt door de door de organisatie te behalen doelen. In deze case zijn dus de beleidsdoelen respectievelijk de beleidsopgaven leidend voor de kennisvraag. Het is zaak om de beleidsopgave op een zo hoog mogelijk aggregatieniveau te formuleren. Gebeurt dit niet dan vindt er al op voorhand een versnippering van de aandacht en de rol van kennis plaats.

De transitie van de veehouderij was voor de georganiseerde workshops beleidsopgave. De insteek voor de uitwerking van deze opgave was in eerste instantie de sectorale ordening van de veehouderij, zoals melkveehouderij, kalverhouderij, pluimveehouderij, varkenshouderij en geiten, schapen. In het proces van voortschrijdend inzicht, ging de indruk overheersen dat er bij zo'n benadering veel overlap zou gaan ontstaan in de kennisvragen. Tevens heb je bij een groepje per sector altijd dezelfde mensen bij elkaar zitten wat daardoor weinig inspireert en tot weinig nieuwe ideeën zal leiden. Bovendien kunnen sectoren dan niet op elkaars nieuwe ideeën reageren.

M.a.w. de indeling van de beleidsopgave was niet onderscheidend genoeg voor een goede articulatie van kennisvragen. Ook bleek deze indeling organisatorisch moeilijk om voldoende goede deelname te kunnen garanderen. Anderzijds vereist de beleidsopgave 'transitie van de veehouderij' enige verdere specificering. Na enig zoeken is de beleidsopgave in drie subopgaven verdeeld, die gelijktijdig als thema voor één van de parallelle sessies functioneert en wel: dierwelzijn, grondgebonden veehouderij en niet-grondgebonden veehouderij.

Het identificeren van kennisvragen

Om de stap van beleidsvraag naar kennisvraag te kunnen doen, moet men de beleidsopgave op een aantal punten nader preciseren. We hebben aan de beleidsmedewerkers gevraagd hun beleidsopgave uit te werken op basis van een aantal concrete punten: Op zich geen 'vreemd' rijtje en je zou er nog een paar bij kunnen bedenken. Anderzijds gaf het wel enig huiswerk aan de beleidsmedewerkers. De punten waren:

- wat zijn de te behalen doelen/doelstellingen,
- hoe wil je dat aanpakken,
- wat is de politieke legitimiteit,
- wie zijn de betrokken partijen met hun belangen,
- wat kan de financiële basis zijn.

Op basis van de (inzichten omtrent) de beleidsopgave kan je kijken naar het type kennisproduct dat je nodig hebt. De in de workshops toegepaste indeling van kennisproducten is conform de indeling die DWK hanteert en waarmee zij de activiteiten van beleidsdirecties t.a.v. articulatie kennisvragen beoordelen.

De indeling is gebaseerd op de volgende vragen:

- wat wil je méér weten (nieuw inzicht),
- waarover wil je een nieuw paradigma of model hebben (ontwerpen),
- kun je door (gedrags)verandering de benutting van kennis vergroten (bestaande kennis gebruiken),
- kun je de werkwijze aanscherpen of aanpassen (aanpassing van processen en/of bekwaamheden).

Pas daarna is het aan de orde om te kijken welke kennisinstrumenten er nodig zijn. Zo kan je praktijkonderzoek en experimenten inzetten om beter inzicht in bepaalde aspecten te krijgen. Het ontwikkelen van nieuwe paradigma's vraagt om nieuwe kennis uit onderzoek. Kennis verspreiden kan via voorlichting, onderwijs en het stimuleren van een community of practice. Leerprocessen kan je m.b.v. natuur- en milieueducatie versterken.

Van buiten naar binnen werken

DL heeft zich de opgave gesteld om de gewenste kennisondersteuning in samenspraak met de externe actoren te formuleren. Enerzijds impliceert dat een inhoudelijke versterking van het onderkennen van de kennisbehoefte, anderzijds kan dat de dimensie van een "op de samenleving georiënteerde kennisagenda" krijgen. De beeldvorming en voortschrijdend inzicht binnen LNV is hierover nog volop gaande. Nog even los van de plaats die LNV aan externe inbreng wil geven, kunnen we tot nu toe de volgende leerervaringen optekenen:

- er bestaat voldoende belangstelling om een gevraagde bijdrage te leveren aan het inzichtelijk krijgen van de kennisbehoefte van een bepaald beleidsdossier maar men verwacht een duidelijk inzicht te krijgen over de wijze waarop de rijksoverheid deze inbreng verwerkt,
- naast specifieke aanduidingen omtrent de kennisbehoefte, hebben veel externe partners ook de behoefte iets te uiten omtrent de (gewenste) rol van de rijksoverheid,
- in deze case (transitie veehouderij) is nog niet de zoektocht en formulering van de eigen verantwoordelijkheid van externe partners en hun daaraan gerelateerde inzet op kennisgebied aan de orde is geweest. De ervaringen binnen het project "Kennisstrategie NvM" en de rapportages van de Stoas omtrent sociaal instrumentarium, geven de indruk dat die zoektocht een verdere effectiviteitverhoging van de LNV-inzet op kennisgebied kan betekenen.

Bijlage 4 Resultaten uit de workshop grondgebonden veehouderij

Visie Directie Landbouw op transitie

In de maatschappij hebben verschillende beelden van de landbouw bestaan en ten dele bestaan deze beelden nog steeds. De beelden omvatten het scala van nostalgie (Ot en Sien) tot 'crisis' beelden zoals overmatige mestproductie of besmettelijke dierziekten. Doel van de transitie is een verbinding tot stand brengen of te herstellen tussen producent en consument en tussen producent en burger

Die verbinding moet voor de toekomst voor de graasdierhouderij een license to produce opleveren en ook nieuwe referentiebeelden. We hebben daarbij te maken met rationele zaken als de markt waar vraag en aanbod bij elkaar komen, met kwaliteitscriteria en de eis om economisch duurzaam te produceren. Maar ook zijn minder rationele zaken aan de orde zoals de functie van veehouderij in het landelijk gebied.

Uiteindelijk moeten er breed gedragen nieuwe referentiebeelden ontstaan. Die beelden moeten in samenspraak tussen ondernemers, maatschappij, (burger, consument), ketenpartijen en overheid tot stand komen. Van belang is dat het proces om te komen tot nieuwe referentiebeelden zichtbaar is en zich in openheid voltrekt. De 'scoop' voor de nieuwe referentiebeelden is 2010-2015.

De referentiebeelden zullen gevormd en beïnvloed worden door:

- intensivering,
- schaalvergroting,
- door de veehouderij te leveren groene en blauwe diensten tot uiting komend in agrarisch natuurbeheer, recreatieve diensten, zorgboerderijen enz.,
- verschillende marktvormen (biologisch/gangbaar/streekproducten),
- geautomatiseerde melksystemen,
- regionale verschillen en kenmerken,
- beperkte milieuruimte die kan nopen tot extensivering,
- de veranderingen die te maken hebben met de wijziging van het landbouwbeleid (van prijsondersteuning naar inkomensondersteuning),
- het streven naar zoveel mogelijk toegevoegde waarde,
- het streven naar een lage kostprijs zeker als liberalisering van het landbouwbeleid geëffectueerd wordt.

Transitie en de agrarisch ondernemer

Het transitieproces moet gericht zijn op 'ondernemers die willen'.

- bewustwording is nodig,
- nodig is dat er een inspirerende invloed uitgaat van de transitie,
- transitie zal gekenmerkt worden door 'learning by doing',
- de grootste kans van slagen geeft een situatie dat boeren leren van boeren.

Vormgeving van de transitie zal bepaald worden door het beeld dat de betrokkenen er van hebben:

- verschilt per ondernemer,
- zal afhangen van de ondersteuning die ondernemers krijgen bij de verschillende afwegingen die ze moeten maken.

Uitwerking van de transitie zal afhangen van de plaats in de keten waar deze plaatsvindt:

- zuivelverwerkers,
- retail.

De verbinding met de maatschappij kan op verschillende manieren tot stand komen:

- eigen invulling,
- communicatie vanuit sector met maatschappij.

Transitie moet op de agenda komen in diverse arena's.

Transitie heeft invloed op de plaats van de agrarische sector in de omgeving en draagt daardoor bij aan sociale vitaliteit.

Transitieopgaven

De hiervoor geschetste ontwikkelingen leiden tot transitieopgaven waaruit kennisvragen kunnen voortvloeien. In het onderstaande zijn de transitievragen geordend in een aantal thema's. In eerste instantie is door de Directie Landbouw van LNV de LNV-visie op het thema weergegeven. De deelnemers hebben deze aangescherpt en aangevuld met de door hen gevoelde transitieopgaven. Dat resulteert in een overzicht van de gezamenlijk gevoelde transitieopgaven per thema. Dit is de basis geweest voor het formuleren van de kennisvragen die de realisatie van de transitieopgaven moeten ondersteunen.

De kennisvragen zijn in vier groepen geordend:

1. Inzichtvragen (er is nieuwe kennis nodig).
2. Ontwerp vragen (er is een model of instrument nodig).
3. Gebruiksvragen (de aanwezige kennis moet benut/gebruikt worden).
4. Proceskennisvragen (er is een kennis nodig over hoe een ontwikkeling in gang gezet of gestuurd kan worden).

De workshopdeelnemers hebben deze rubrieken niet altijd eenduidig geïnterpreteerd. Het gevolg is dan ook geweest dat soortgelijke kennisvragen in verschillende rubrieken terecht zijn gekomen.

Thema 1: De rol van de overheid

Transitieopgaven

Hoewel geen transitieopgave op zich (en als zodanig ook niet ingebracht door de beleidsmedewerker van LNV) hechten de deelnemers aan de workshop grote waarde aan een discussie over de rol van de overheid bij het transitieproces.

Vragen die daarbij aan de orde komen zijn: wat is de rol van de overheid (sturend, faciliterend, leidend, volgend) en wat is de rol van de overige partijen (maatschappij, consument, primaire sector, keten, belangenorganisaties enz.). Pas als hier duidelijkheid over is kunnen transitieopgaven helder geformuleerd worden en vervolgens de kennisvragen gesteld worden.

Uit opmerkingen van de workshopdeelnemers blijken twee onderstromen aanwijsbaar:

1. Het vertrouwen van belangrijke partijen in het transitieproces in de overheid is aangetast. Wanneer de overheid in het transitieproces een rol wil spelen zal zij eerst moeten werken aan herstel van een vertrouwensband. Dat kan als de overheid duidelijk kan maken wat het probleem is, waarom het probleem moet worden aangepakt, wie probleemeigenaar is, welke doelstellingen bij het transitieproces spelen en hoe die doelstellingen bereikt kunnen worden.

2. Ketenpartijen hebben grote aarzeling om de overheid een prominente rol in het transitieproces te geven omdat de overheid vrijwel steeds te lijf gaat met het belangrijkste instrument dat ze heeft n.l. generieke regelgeving. Juist uit deze generieke regelgeving komt veel negatief sentiment t.a.v. de overheid voort (stelling: generieke regelgeving frustreert innovatie). Er is dan ook een pleidooi gehouden voor 'gezamenlijkheid' om te voorkomen dat er weer crisissituaties ontstaan.

De workshopdeelnemers hebben onder thema 1 een aantal vragen geformuleerd die sterk bepalend zijn voor de transitieopgaven van de overheid:

- Wat is de rol van de overheid bij het transitieproces?
- Wat is de rol van de niet-overheidspartijen in het transitieproces?
- Hoe kan de overheid integrale beleidsdoelstellingen formuleren?
- Hoe kan de overheid alternatieven ontwikkelen voor generieke beleidsmaatregelen?

Kennisvragen

Onder thema 1, de rol van de overheid, zijn de meeste kennisvragen geformuleerd. Maar liefst 35 kennisvragen zijn door de workshopdeelnemers opgesteld. Onderstaand zijn deze vragen weergegeven. Daar waar mogelijk zijn de vragen geclusterd zodat niet alle 35 vragen onderstaand zijn weergegeven. De vragen zijn weergegeven in rubrieken (inzichtvragen, ontwerp vragen, gebruiksvragen, Proceskennisvragen). Opgemerkt moet worden dat dezelfde kennisvraag door de ene workshopdeelnemer onder de rubriek 'gebruiksvraag' is geschaard terwijl de andere deelnemer deze als 'procesvraag' heeft beschouwd.

Proceskennisvragen

- Welke procesaanpak is nodig voor het gebiedsgericht vormgeven en definiëren van maatschappelijk verantwoord ondernemen?
- Hoe kunnen ketenpartijen verleid worden tot transitie?
- Hoe kan een koppeling gemaakt worden tussen beleid en praktijk waarbij de uiteindelijke uitvoerders er lol bij houden?
- Hoe kan een agrarisch ondernemer strategische doelen voor zijn bedrijf formuleren?
- Hoe bevorder je ondernemerschap?
- Hoe bereik je bij de overheid kennis over veranderingsmanagement (organisatorisch, psychologisch)?
- Hoe kan een vruchtbare dialoog tussen alle actoren in het transitieproces georganiseerd worden over diergezondheid, dierenwelzijn, voedselveiligheid enz.
- Hoe kan de consument en burger geïnformeerd worden over de positieve en negatieve aspecten van zuivelproducten uit verschillend productiesystemen.
- Hoe kan aan de consument bewust gemaakt worden wat de gevolgen zijn van de eisen die hij stelt.
- Hoe kan aan regio's/groepen de mogelijkheid geboden worden om zelf doelstellingen te realiseren.
- Hoe zorg je dat aanwezige kennis (bij onderzoek, ondernemers, intermediairs) goed wordt benut voor "beweging" van ondernemers, overheid, burgers, consumenten, keten en maatschappelijke organisaties.
- Hoe kan je onderzoek onderdeel uit laten maken van de beleidscyclus.
- Hoe kan de maatschappelijke betekenis van de landbouw met en in de maatschappij gecommuniceerd worden.
- Hoe kom je tot een rolverdeling in het transitieproces.
- Hoe maak je een optimalisatie van tegenstrijdige eisen.

Ontwerp vragen

- Transitie vraagt innovatie van ondernemers. Welke praktische hulpmiddelen zijn beschikbaar c.q. kunnen ontworpen worden om transitie te bewerkstelligen?
- Ontwikkel certificeringssystemen.

- Welk procesontwerp is nodig om transitie vorm te geven? Is systeeminnovatie daarbij aan de orde?
- Wat zijn eenvoudig hanteerbare criteria en hoe meet je:
  - 1) belevingswaarde,
  - 2) toegevoegde waarde,
  - 3) dierenwelzijn,
  - 4) boerenwelzijn.
- Hoe kunnen alternatieven voor generieke regelgeving ontworpen worden?
- Ontwikkel een model om integrale beleidsdoelstellingen te kunnen formuleren.
- Wie is de voorwaarden scheppende consument?

Gebruiksvragen

- Hoe kan de kennis over duurzaamheid geoperationaliseerd worden?
- Hoe kan je de kennis die bij individuele boeren aanwezig is beter benutten?
- Hoe kun je de communicatie tussen alle actoren organiseren?
- Hoe benut je aanwezige kennis om elkaar beter te kennen en als de 'match' past, gezamenlijk de transitieslag te maken?
- Maak van een gebied een 'onderneming' en ga met de eigenaren, gebruikers, facilitatoren (overheid) een gebiedsonderneming opzetten om de ontwikkeling van het gebied in te vullen.
- Hoe verspreiden beschikbare kennis thematisch zonder dat de integrale aanpak uit het oog wordt verloren en het tweerichtingsverkeer blijft?
- Zet brede kennisprojecten op rond thema 'transitie'.

Inzichtvragen

- Betrek innovatieve ondernemers bij kennisontwikkeling.
- Hoe kun je gezamenlijk tot doelstellingen komen waarbij de individuele ondernemer de keuze wordt gelaten om zijn eigen oplossingen te bedenken?
- Wat zijn eenvoudig hanteerbare criteria en hoe meet je:
  - 1) dierenwelzijn,
  - 2) voedselveiligheid,
  - 3) diergezondheid,
- Onderzoek de mogelijkheden van een experimenteerwet (experimenteer op proces niet op inhoud).
- Betrek innovatieve ondernemers bij kennisontwikkeling.

Thema 2: License to produce

De license to produce moet leiden tot maatschappelijke acceptatie. Maatschappelijke acceptatie verloopt makkelijker naarmate het beeld en beleving van de (melk)veehouderij positiever is. In dit verband spelen zaken als milieuvriendelijke landbouw, voedselveiligheid en een zichtbare landbouw (koeien in de wei) een rol. Ook moet duidelijk zijn of gemaakt worden wat de functie van de landbouw in het landelijk gebied is.

Transitieopgaven

De workshopdeelnemers hebben de volgende vragen geformuleerd als basis voor de transitieopgaven:

- Hoe behoudt de veehouderij haar license to produce?
- Hoe kan de diergezondheid gewaarborgd worden (ook) ten behoeve van de acceptatie van de veehouderij door de consument?
- Hoe kan/moet de landbouwsector haar maatschappelijke positie versterken?
- Hoe kan de economische basis worden gegeven aan de rol van de veehouderij bij het aantrekkelijke maken/houden van het landelijk gebied?

Proceskennisvragen

- Hoe voorkom je dat enkele negatieve uitwassen de 'license to produce' afbreken/sturen. Onderzoek in dit verband de 'zwakste schakel'.

Ontwerp vragen

Geen.

Gebruiksvragen

- Bestaande marketingconcepten (m.n. resultaten van communicatie) gebruiken om ontwikkelingen in de landbouw te communiceren naar mensen in de maatschappij.

Inzichtvragen

- Welke rol moet en kan de overheid spelen bij het realiseren van duurzaamheid en wat moet c.q. kan via de markt (al dan niet in samenwerking met ketenpartijen)
- Inzicht in fundamentele houding van mens m.b.t. consumptie dierlijke producten
- Wat is de waarde (balans van positieve en negatieve effecten) van de melkveehouderij voor de Nederlandse samenleving. Daarbij zou gekeken moeten worden naar:
  - 1) voedsel
  - 2) milieu
  - 3) landschap
  - 4) waterberging
  - 5) economieDe huidige en potentiële waarde gebruiken als basis voor de verbinding met de samenleving.
- Als boeren gezien worden als degenen die het landschap onderhouden hoe maken we daar dan een economische activiteit van als prijsondersteuning van het primaire product verdwijnt?

Thema 3: Economische vitaliteit (voorwaarde voor continuïteit)

De economische vitaliteit van de melkveehouderij is afhankelijk van de mogelijkheid om producten en diensten duurzaam economisch te produceren.

Bij de producten zijn vragen aan de orde als:

- Hoe kan gekomen worden tot een concurrerende kostprijs?
- In hoeverre kan de zuivelindustrie voldoende toegevoegde waarde genereren?
- Wat zijn de gevolgen van veranderingen in het Europees zuivelbeleid?

Bij diensten is aan de orde:

- Waar zijn er mogelijkheden om groene/blauwe diensten te leveren en wat is de toegevoegde waarde van die diensten?
- Blijft de melkveehouderij in bepaalde gebieden behouden?

Daarnaast is de vraag aan de orde of er mogelijkheden zijn voor samenwerkingsverbanden (tussen sectoren of binnen sectoren) waardoor de economische vitaliteit kan worden versterkt. Verder spelen onder dit thema weidegang en grondgebondenheid.

Transitieopgaven

De workshopdeelnemers hebben de volgende vragen geformuleerd als basis voor de transitieopgaven:

- Hoe kan de overheid kaders scheppen waardoor de Nederlandse melkveehouderij ook in de toekomst internationaal concurrerend kan blijven?
- Hoe houdt de overheid bij het maken van beleid contact met de wereld waar het gebeurt?
- Bij elke beleidsmaatregel hoort een kosten-batenanalyse ofwel een economische effectrapportage (EER).

Overige opmerkingen:

- Maak als overheid ook duidelijk waar je afscheid van neemt.

- LNV lijkt zich niet altijd te realiseren dat voor de agrarisch ondernemer de overheid meer is dan LNV. Hij/zij heeft ook te maken met Financiën, Economische Zaken, VROM en andere ministeries. Bij het formuleren van beleidsmaatregelen lijkt LNV dat niet altijd te realiseren.

Proceskennisvragen

- Hoe kan de macht van de keten versterkt worden (ten koste van retailersmacht) zodat de meerwaarde van gedifferentieerde productie/producten gewaardeerd wordt via een goed opbrengstprijs.

Ontwerp vragen

- Hoe beoordeel je bedrijfssystemen vanuit het oogpunt van sociale, economische en ecologische duurzaamheid.

Gebruiksvragen

- Geen.

Inzichtvragen

- Inzicht in de internationale concurrentiepositie van de Nederlandse melkveehouderij en zuivel.
- Kennis omtrent gevolgen van innovatieve ideeën op bedrijfs- en gebiedsniveau.

Thema 4: Ruimtelijke ordening en milieu

Onder dit thema zijn de volgende zaken aan de orde:

- Waar moet extensivering plaats vinden, hoe bereiken we dat en welke mate van extensivering nagestreefd worden.
- Hoe de veehouderij in te passen in het landelijk gebied (gebouwen, dieren).
- Milieukwaliteit (waterkwaliteit, ammoniak, broeikasgassen).
- Water (berging en verdroging).

Transitieopgaven

In relatie tot het thema ruimtelijke ordening en milieu zijn de volgende vragen door de workshopdeelnemers geformuleerd als basis voor de transitieopgaven:

- Hoe kan het fosfaatoverschot in de landbouw teruggedrongen worden met behoud van de bodemvruchtbaarheid?
- Hoe kan de milieuproblematiek integraler benaderd worden?
- Hoe vullen we de grondgebondenheid van de melkveehouderij op lokaal niveau in en hoe houden we deze bedrijfstak duurzaam grondgebonden?
- Hoe kom je van bij het milieubeleid van middelvoorschriften tot doelvoorschriften?
- Hoe krijg je een betere afstemming van regionale, landelijke en EU-wetgeving?

Proceskennisvragen

- Hoe geef je de primaire sector een verantwoordelijkheid in planvorming+resultaatverantwoording bij het leveren van groene diensten (hoe maak je de landbouw probleemeigenaar?).
- Hoe komen we van een duw-transitiemodel naar een trek-transitiemodel.
- Kan het 'gat' gedicht worden tussen de milieudoelen en de emissies (fosfaat, ammoniak) die in de praktijk gerealiseerd worden. Kan dit door emissiebeperking en beheersmaatregelen en prioritering. Bij prioritering zou ook de vraag aan de orde moeten komen welke natuur in een gebied gewenst is en van welke natuurdoelen eventueel afscheid moet worden genomen.
- Kan via 'onderhandeling' tussen actoren op regionaal niveau gekomen worden tot een balans tussen mogelijkheden van vermindering van milieubelasting en milieudoelstelling.
- Maak duidelijk welke natuur beschermd moet/kan worden.

Ontwerp vragen

- Hoe geef je een duurzame beloning van groene diensten.
- Hoe mobiliseer je de markt (+keten) voor het betalen/financieren van de 'license to produce'.
- Ontwikkel in navolging van de milieumeetlat een nitraatmeetlat waardoor ondernemers inzicht krijgen op het effect van maatregelen in de bedrijfsvoering op de nitraatbelasting van de bodem en oppervlaktewater. Maak ook een versie voor beleidsambtenaren zodat op regio niveau het effect van maatregelen nagegaan kan worden.

Gebruiksvragen

- Hoe kan de toegankelijkheid van onderzoekresultaten verhoogd worden?

Inzichtvragen

- Hoe maak je een grondgebonden bedrijf tot netto-energie producent (binnen maatschappelijke randvoorwaarden).
- Hoe krijgen we inzicht in gebiedsgerichte duurzaamheidscriteria (te onderscheiden gebieden: extensiveringsgebieden, verwevingsgebieden, ontwikkelingsgebieden).
- Hoe kan een economische basis onder verbreding verkregen worden.
- Hoe kan tot marktwerking gekomen worden bij andere diensten dan voedselproductie.
- Hoe ziet duurzaam bodembeheer er uit met in acht neming van:
  - 1) fosfaatbelasting
  - 2) belasting met zware metalen
  - 3) organische stof beheer
  - 4) mogelijkheden voor functieverandering (bijv. van gras nr. bouwland, gangbare landbouw nr. biologische landbouw, landbouw nr. natuur)

Thema 5: Voedselveiligheid/veterinair/welzijn/diergezondheid

Onder dit thema zijn de volgende zaken aan de orde:

- tracing and tracking,
- BSE/MKZ/Para TBC,
- klauwproblemen o.a. in relatie tot dierwelzijn (heeft ook een economische component),
- levensduur van dieren in relatie tot dierwelzijn (heeft ook een economische component),
- weidegang en grondgebondenheid,
- transport /veemarkten (bij transport in relatie tot besmettelijke dierziekten kan gedacht worden aan infectiekansen via zowel mest als dieren).

De workshopdeelnemers hebben geen transitieopgaven aan dit thema toegevoegd.

Proceskennisvragen

- geen

Ontwerp vragen

- Hoe kan het dataverkeer vanaf boerderij meer gestroomlijnd worden, efficiënter en effectiever gemaakt worden in relatie tot verlichting administratieve lastendruk en certificering.
- Hoe meet je dierenwelzijn en hoe monitor je de ontwikkeling van dierenwelzijn.
- Ontwerp een systeem voor gezondheidsregistratie waarbij bij het ontwerp het doel goed overwogen moet worden.
- Herontwerp de sector met het oog op het voorkomen van epidemieën. Schenk daarbij ook aandacht aan kleine sectoren als vleeskalverhouderij, schapenhouderij en geitenhouderij).

- Hoe ontwikkel je een bedrijfssysteem gericht op voorkoming van overdracht zoönosen en besmettelijke dierziekten waarbij toch voldaan wordt aan de eisen van een open en transparant productieproces.

Gebruiksvragen

- Hoe kan de gezondheidsregistratie gebruikt worden voor:
  - 1) beleidscyclus incl. aansturing onderzoek
  - 2) verbeteren gezondheidsstatus van de veestapel
  - 3) verhogen van de transparantie van de productie t.b.v. burger/consument

Inzichtvragen

- Hoe is een 'open' bedrijf te combineren en te verbinden met aspecten als tracking en tracing en voedselveiligheid?
- Hoe kan je maatschappelijke vragen en eisen vormgeven via nieuwe bedrijfssystemen?
- Hoe kwantificeer je autonome ontwikkelingen in de veehouderij?
- Wat zijn de gevolgen van liberalisering op gebied van regelgeving omtrent voedselveiligheid, veterinaire zaken enz.?
- Hoe bereiken we in de melkveehouderij administratieve lastenverlichting (tenminste 25% minder)?

Bijlage 5 Resultaten uit de workshop niet-grondgebonden veehouderij

Transitieopgaven

Na een inleiding van Elmar Theune (DL) en de daarop volgende discussie worden de transitieopgaven als volgt geformuleerd:

1. natuurlijk gedrag (5 vrijheden); gezondere dieren;
2. voedselveiligheid;
3. economisch en sociaal (arbo) perspectief;
4. bevorderen weet wat je eet (transparante ketens, tracking en tracing);
5. omgevingszorg (groene diensten);
6. faciliteren innovatie en voorlopers;
7. gedragsverandering boer en keten;
8. consistent beleid;
9. informatieoverdracht: consument, burger, boeren, ketenpartijen;
10. versterken individueel ondernemerschap;
11. en dat alles integraal.

Kennisvragen

Algemene kennisvragen (opgeschreven bij binnenkomst)

1. Hoe ontwikkel je maatschappelijk gewenste technologie?
2. 'Collectieve' veehouderij waarbinnen het individuele bedrijf kiest voor een duurzame productie(vorm) die past bij de locatie/omgeving van het bedrijf. Van generiek naar individueel (specifiek) denken;
3. Waar doen zich in de voedselketen gevaren voor die schadelijk zijn voor de mens, dier, milieu?
4. Transitie vereist een verandering in denken van ondernemers waarbij een deel van de vrijheid moet worden ingeleverd; hoe trek je de veehouder over de streep?
5. Hoe kun je de maatschappelijke acceptatie van de diverse productiesystemen meten?
6. Helderheid over wat we waar willen; duurzame landbouw die voldoet aan maatschappelijke wensen op een duurzame locatie (harmonie met de omgeving);
7. Hoe maatschappelijk verantwoord ondernemerschap te bevorderen?
8. Is voedselproductie de enige functie van landbouw?
9. Hoe kun je anders dan economisch prikkelen tot verandering bij veehouders en ketenactoren (economisch is op korte termijn een belemmering)?
10. Hoe krijgt de veehouder een helder zicht op wat de consument én de burger wil; hoe krijg je vervolgens veehouders in beweging?
11. Hoe krijgt de veehouder voeling met de markt; hoe met de maatschappij; hoe krijg je input van markt en maatschappij vertaald in beweging / op gang brengen; wat is de rol van de overheid daarin?
12. Welke eenvoudige, slimme monitoring van diergezondheid is nodig mede als basis voor welzijn en voedselveiligheid?
13. Meetbaar systeem voor duurzaamheid (meetlat) in afstemming met onderzoek, maatschappij en bedrijfsleven; overheid faciliteert;
14. Hoe brengt men markt en overheid bij elkaar rekening houdend met internationale positie: blijven produceren voor export?

Indeling van de kennisvragen

Na de discussie over de transitieopgaven is gevraagd de kennisvragen op papier te zetten ingedeeld in de volgende vier groepen:

1. inzichtvragen (er is nieuwe kennis nodig);
2. ontwerp vragen (er is een model of instrument nodig);
3. gebruiksvragen (de aanwezige kennis moet benut/gebruikt worden);
4. proceskennisvragen (er is een kennis nodig over hoe een ontwikkeling in gang gezet of gestuurd kan worden).

Tenslotte hebben de aanwezigen de belangrijkste vragen aangestreept. De vragen met het grootste aantal strepen verdienen dus de meeste aandacht.

Inzichtvragen

1. criteria voor evaluatie van borgingssystemen;
2. kennis ziekterisico in relatie tot voedselveiligheid, diergezondheid en welzijn als basis voor beleidsbeslissing (7 strepen);
3. wat is natuurlijk gedrag bij een productiedier? (1 streep);
4. hoe monitoren we de behoefte van de maatschappij, vertaald in concrete vragen naar informatie (5 strepen)?
5. wat is er nodig om in 'kunnen' te investeren?
6. vrije uitloop problemen tackelen (voedselveiligheid/gezondheid/milieu) (4 strepen);
7. trendwatching burger – consument;
8. evalueerbaar ambitieniveau van de beleidsopgave (3 strepen);
9. wat is soorteigen gedrag in meetbare eenheden (1 streep);
10. wat zijn consumentenwensen (integraal)?
11. hoe bevorderen we systeeminnovatie (integraal, duurzaam, keten) (7 strepen)?
12. hoe kunnen we tegemoet komen aan (dieren)welzijn + gezondheid (chemie en hygiëne)?
13. hoe kun je regelgeving zodanig inrichten dat deze niet belemmerend werkt voor goedwillenden; kan dit alleen via een experimenteerwet?

Ontwerp vragen

1. Ontwerpen van flexibele systemen van dierhouderij (gebouwen / keten) zodat je snel kunt aanpassen aan veranderde vragen.
2. Nieuwe houderijsystemen in relatie met diergezondheid en voedselveiligheid (opzetten monitoringsysteem) (5 strepen).
3. Hoe kun je de wensen vertalen van de consument en burger? (2 strepen).
4. Ontwikkelen van een model voor de integrale kosten op bedrijfsniveau die het gevolg zijn van voorgenomen beleid (1 streep).
5. Vanuit blauwdrukken naar praktijkbedrijven.
6. Ontwikkelen van systemen voor voedselveilige huisverkoop zoals thuis slachten en vleesverkoop. hoe moet hier de controle zijn? (toolkit om doelvoorschriften te halen).
7. Ontwerp systemen waarbij je gebruik kunt maken van de (natuurlijke) variabiliteit van levende organismen. Nu is alles gericht op uniformiteit (bv. bij melkrobot, slachterij, verpakking). We moeten de productie van de dieren niet beheersen/controleren maar ontlokken.
8. Ontwerpen van bedrijfssystemen met meerdere plussen (2 strepen).
9. Duurzaamheid vertalen in eenvoudige parameters, flexibel in de tijd en voortschrijdend (4 strepen).
10. Lerende cyclus van voorbeeldgedrag: kennis -> boer -> voorlichting -> innovatie -> kennis -> boer -> enz. (5 strepen).
11. Faciliteren productinnovaties in de hele keten (incl. primair bedrijf) (5 strepen).
12. Hoe ontwikkel je een balans tussen welzijn, gezondheid, economie en maatschappelijke wensen?
13. Tbv constant beleid: hoe richt je een integraal beleidsvormings- en uitvoeringsproces in? (2 strepen).

Gebruiksvragen

1. productinnovatie;
2. hoe maak je van alle deelkwaliteitsconcepten een werkbaar geheel kwaliteitsconcept?
3. zien (pilots verbreden) is geloven (delen van kennis) (7 strepen);
4. totale certificering bedrijfsomgeving;
5. transparantie in de keten: product, productiewijze, herkomst; tracking en tracing (6 strepen);
6. Bestaande kennis over landbouw, nu en gewenst in de toekomst, verspreiden naar de maatschappij zodat men weet waar men over praat en wat de ontwikkelingen zijn; bijvoorbeeld op lagere en middelbare scholen werkstukken laten maken over de huidige en gewenste landbouw. Informatiemateriaal maken voor lespakketten (1 streep).

Procesvragen

1. Hoe klantgericht communiceren op het gebied van bv. voedselveiligheid? (1 streep)?
2. Kennis moet gericht zijn op maatwerk: kennis moet divers zijn; hoe krijg je de juiste kennis bij de juiste gebruikers; hoe krijg je de kennisvragen van de diverse typen gebruikers bij de ontwikkelaars van kennis: hoe bouw je een kennisnetwerk gebaseerd op variatie en maatwerk?
3. Hoe realiseer je de gedragsverandering om ketengarantiesystemen te laten werken?
4. Hoe kun je transitieproces sturen in relatie met interactie boer – burger? Haal de boer uit zijn eigen kring (7 strepen)?
5. Onderwijsmateriaal ontwikkelen voor MAS-en en HAS-en.

Criminele ronde

Aan het eind van de workshop is de deelnemers gevraagd hoe de transitie van de veehouderij zo snel mogelijk om zeep kan worden geholpen. De middelen die hiervoor werden bedacht, zijn in een tabel geplaatst aangevuld met middelen die dan juist positief werken. De tabel is op de volgende pagina vermeld als tabel 1.

Tabel 1 Middelen die negatief en positief uitwerken op de transitie van de veehouderij

Crimineel middel	Positief werkt dan
Afdwingen dat alle regels worden uitgevoerd / nageleefd	Beleidsruimte en ruimte in regelgeving geven voor voorlopers Ondernemers ruimte geven om doelen te halen zoals ze hen passen
Niet communiceren	stimuleren van voorlopers
Morgen alle eisen invoeren en dan afwachten	
Alleen ambtenaren laten uitvoeren	gezamenlijk proces: <ul style="list-style-type: none"> • communicatie • gedrag • zoektocht • kennisontwikkeling • weten en delen • doelen maatschappelijk platform
R & D : U vraagt en wij draaien	
Alles door de sector laten betalen	
Marktorientatie centraal stellen	
Voor iedere oplossing 10 problemen bedenken	
Kostprijsgericht denken	
Sector er niet bij betrekken	
Toename / handhaven administratieve lasten	willen scoren / vieren voor commitment succes communiceren laten zien wat goed is consequent en realistisch communiceren
Toename bedrijfsinspecties	zelfcontrole overheid sluit aan op zelfcontrole
Ondernemers geen kansen bieden	
Belemmeringen niet wegnemen	
Geen keuzes maken	
Alleen nieuw is goed	leren van het verleden
Niet inleven in boer als ondernemer	beleid moet er op gericht zijn dat ondernemer wordt uitgenodigd om te investeren
Iedereen te vriend houden	Vertrouwen met bonus/malus
Alles in één keer en los van elkaar en snel	Investeren in proces en inhoud in samenhang
Vooral niet bijstellen	Leren van mislukkingen en innovaties
Gewoon invoeren	Geleidelijk, gefaseerd invoeren
Roepen dat het niet kan	
Vanuit Den Haag bedenken	
Hele sector moet mee	
Wantrouwen als basis	Verantwoording aan de basis
Voorlopers straffen	
Iedere 2 jaar nieuwe verkiezingen	

Bijlage 6 Resultaten uit de workshop welzijn dieren

Transitieopgaven

Door Marcel Reijnen (DL) worden in eerste instantie de volgende transitieopgaven gepresenteerd:

1. Doel:
  - 1.1 op lange termijn: gehouden dieren leven in een omgeving waarin zij soorteigen gedrag kunnen vertonen;
  - 1.2 op korte termijn: dierwelzijn op EU-agenda plaatsen;
2. Aanpak: alle ketenpartijen verantwoordelijkheid geven om doel te bereiken;
3. Legitimiteit: met Tweede Kamer kortsluiten, waarbij hoofdlijnen gedeeld op haalbaarheid;
4. Betrokkenen: primaire producent (veehouder), andere ketenpartijen en consument;
5. Financiering: herallocatie van LNV-geld, waarbij meer geld voor dierwelzijn beschikbaar komt.

Na discussie met de groep komen hier nog de volgende transitieopgaven bij:

6. Vertaling van diergedrag en welzijnsaspecten naar individuele houder van dieren.
7. Verantwoord omgaan met consumentenwensen (ook EU en WTO) betreffende dierwelzijn naar de veehouderij omdat alles in nieuwbouw niet realistisch is.

Kennisvragen

Op verschillende niveaus zijn kennisvragen geformuleerd. De vragen zijn ook gerangschikt naar deze niveaus.

Noodzakelijke kennisvragen (welke kennisvragen mogen niet ontbreken)

1. Welke eisen stelt de (Europese) consument aan haar voedingsmiddelen (betreffende dierwelzijn)?
2. Hoe houden we de behoeften van de consument op de agenda van de veehouders?
3. Hoe geven we effectief invulling aan de verantwoordelijkheidsverdeling in de gehele keten ten aanzien van dierwelzijn?
4. Hoe houd ik een rendabele veehouderij in stand binnen een wereld waar globalisering van de economie de boventoon voert?
5. Welke (economische) voordelen zijn te realiseren wanneer binnen een veehouderijsysteem gaan transport van levende dieren meer plaats vindt?
6. Wanneer hebben dieren nu echt goed welzijn, wat ervaren zij daarbij (emoties) en hoe kun je dat op betrekkelijk eenvoudige manier meten (monitoring, welzijnsmeetlat)?
7. Hoe kan ik welzijn herkenbaar en transparant maken in de gehele keten?
8. Hoe kunnen de welzijnsriteria worden geobjectiveerd?
9. Hoe kunnen we dierwelzijn als beleidsthema integreren met andere beleidsthema's; hoe wegen we de belangen daarvan af met de belangen van andere beleidsthema's?
10. Wat is "soorteigen gedrag"? (Hoe ben je er zeker van dat je eigen gedrag meet en niet de reactie van het dier op de omstandigheden?)

11. Hoe is een betere afstemming te bereiken over hetgeen mensen (consumenten) zeggen of willen met hetgeen zij doen (aankoopgedrag)?
12. Hoe is met goed management dierwelzijn te stimuleren en te borgen, onder andere door ISO?
13. Wat moet de aanpak zijn om de "bekende" welzijnsproblemen op te lossen om daarmee een diervriendelijk veehouderijsector te kunnen profileren?
14. Welke basale welzijnsbehoeften hebben de onderscheiden landbouwhuisdieren en wat betekent dat voor de houderij en de agrarische markt?
15. Hoe kan soorteigen gedrag worden gebruikt voor het ontwikkelen van een welzijnsmeter?
16. Hoe kunnen we dierwelzijn juist inschatten?
17. Hoe kunnen we kennis over dierwelzijn het best overdragen: door "learning by doing" of door "seeing is believing"?
18. Hoe lossen we de tegenstellingen tussen overheidsregels voor dierwelzijn en andere beleidsthema's op? (voorbeeld: de milieuregels leiden ertoe dat koeien niet meer de wei in gaan en vanuit dierwelzijn gezien wil de overheid de koe de wei in hebben).
19. Is er een relatie tussen dierwelzijn en in in-vitro-vleesproductie?

Inzichtvragen

1. Hoe valt bij de consument gedragsverandering te bereiken met behulp van kennis over dierwelzijn?
2. Met welke strategie kan goed het gedrag van consumenten worden beïnvloed?
3. Welke mogelijkheden zijn er om hogere welzijnskosten tot waarde te brengen (te vermarkten)?
4. Welke meetparameters zijn te ontwikkelen die objectief en breed (praktisch) inzetbaar zijn?
5. Hoe verhouden soorteigen gedrag en selectie zich tot elkaar (ook ethische aspecten)?
6. Hoe verloopt de communicatie tussen de consument en de houder van dieren?
7. Is er een optimalisatie te realiseren tussen welzijn, milieu, voedselveiligheid en ruimtedruk?
8. Is er een toetsingskader te ontwikkelen zodat kan worden beoordeeld over de geschiktheid van het houden van dieren?
9. Wat is soorteigen gedrag?
10. Wat is natuurlijk gedrag per diersoort?
11. Vindt de samenleving het juist om het adaptatievermogen van dieren aan te spreken voor het compenseren van semi-essentieel gedrag?
12. Wat is de relatie tussen welzijn en productiviteit en hoe is het te beïnvloeden?
13. Op welke wijze kan meer kennis over voeding, voedselveiligheid, gezondheid van de mens en dierwelzijn bij de consument worden gebracht (hoe krijg je het tussen de oren van de consument)?
14. Hoe denkt de consument (niet de burger) over dierwelzijn (en soorteigen gedrag) en hoe kan men de consument de waarde van dierwelzijn in het agrarische product zich eigen laten maken, zich uitend in positief koopgedrag?
15. Wat weten de ketenpartijen van soorteigen gedrag?
16. Hoe kan in het onderwijs meer inzicht in diergedrag/-welzijn worden gegeven?
17. Kennen we de verstrengeling tussen de diervrijheden (1 t/m 4) en soorteigen gedrag (diervrijheid 5)?
18. Wanneer is het welzijn van dieren goed: als er sprake is van optimalisatie of van maximalisatie?
19. Hoe kan soorteigen gedrag (en daarmee afwijkend gedrag) worden herkend en hoe kan dit worden bevorderd?
20. Welke wensen heeft de (Europese) consument betreffende dierwelzijn met het oog op licence to produce?
21. Welke mogelijkheden zijn er om (meer) verantwoordelijkheid te nemen?

Ontwerp vragen

1. Hoe kan de welzijnsbehoefte van het dier worden vertaald naar de juiste leefomgeving aspecten (ruimte, huisvesting, klimaat, foerageren)?
2. Hoe (met welke arrangementen) kan binnen bestaande en voor nieuwe houderijsystemen (ook houden van gezelschapsdieren) het welzijn, uitgaande van soorteigen gedrag, worden geoptimaliseerd ter voorkoming van stress (inclusief transport)? Betrek daarin boer en burger.
3. Welke communicatiestrategie in de keten tot en met de consument is nodig voor (bevorderen van) dierwelzijn en om hypes te voorkomen?
4. Wat is een goed te managen systeem, inclusief welzijnsparameters? Inclusief borging (certificering).
5. Welke infrastructuur is nodig om welzijn geïntegreerd met andere thema's vooruitgang te laten boeken?
6. Hoe ziet een transparant systeem eruit voor alle schakels tot en met de consument?
7. Hoe maak je bij systeeminnovatie de stap van papieren ontwerp naar een praktische toepassing?
8. Op welke wijze is op objectieve wijze dierenwelzijn geïntegreerd met andere houderiaspecten?
9. Wat betekenen de prima facie verplichtingen¹ van de theoloog Schenderling voor de houderij:
  - de plicht om dieren geen intrinsiek negatieve ervaringen te bezorgen
  - en de plicht om dieren geen intrinsiek positieve ervaringen te onthouden?
10. Hoe kan samenwerking en afstemming over producten uit welzijnsvriendelijke houderijen plaatsvinden in het internationale werkveld?
11. Welk monitoringssysteem in de keten kan worden toegepast en hoe kan dit worden afgestemd met de monitoring voor voedselveiligheid en ecologie (milieu)?
12. Wat is de meest effectieve methode om een welzijnsscore van een product (vlees, melk, ei) te vertalen in koopgedrag dat rekening houdt met dierwelzijn?
13. Hoe bevorder je dat producten uit welzijnsvriendelijke houderijen in het buitenland worden gevraagd?
14. Hoe brengen we vaardigheden met het oog op goed management op veehouders over, zodat dat als "normaal" wordt ervaren? (demobedrijven of ...?)

Gebruiksvragen

1. Hoe krijgen we de kennis over dierwelzijn naar de praktijk?
2. Hoe integreren we de bestaande kennis op diverse onderzoeksdisciplines en van diverse stakeholders om een omslag in de veehouderij te krijgen?
3. Hoe maken we inzicht en kennis voor alle partijen bruikbaar?
4. Hoe kunnen de verschillende partijen in een samenwerkingsverband worden gebracht met betrekking tot het gebruik van inzicht/kennis?
5. Welke belemmeringen zijn er en hoe kunnen die worden weggenomen om nieuwe kennis over dierwelzijn te implementeren?
6. Kan regelgeving niet worden aangepast aan innovaties? (bijvoorbeeld: mobiele slachterij en problemen met milieuwetgeving door verschillende overheden).

Procesvragen

1. Hoe overleven de houderijsectoren de transitie van de landbouw in Nederland?
2. Wie moet welke competentie hebben in de keten (t/m de consument) om tot verantwoord handelen te komen betreffende dierwelzijn? Dit geldt ook voor gezelschapsdieren.
3. Hoe kunnen consumenten meer worden betrokken bij welzijnsvriendelijke houderijen?
4. Kunnen consumenten en andere partijen verantwoordelijkheid dragen in hun handelen ten opzichte van dieren? Hoe verminder je de afstand tussen producent

---

¹ Prima facie verplichtingen zijn verplichtingen die in concrete situaties moeten worden afgewogen tegen andere verplichtingen. Bron: Schenderling, J. (1999). "Mens en dier in theologisch perspectief". Boekencentrum, Zoetermeer

en consument en verbeter je het draagvlak bij de onderscheiden partijen: door meer functies aan dierhouderij te geven?

5. Is vervreemding van de landbouw bij de consument niet op te lossen door daaraan meer aandacht te besteden in het onderwijs (van lager tot hoger), betreffende welzijn van landbouwhuisdieren en van gezelschapsdieren?
6. Kent het ministerie haar rol als ministerie van algemeen bestuur en handelt ze daarnaar?
7. Hoe verander je het gedrag in de sector van grenszoekend naar doelgericht gedrag?

Wat moet in ieder geval niet gebeuren

1. Geen objectieve voorlichting aan de consument.
2. Communicatie zien als informatie overdragen.
3. Optimaliseren van welzijn in bestaande (gangbare/intensieve) houderijsystemen
4. Het ontwikkelen van een welzijnsmeter, want dan komen er wellicht ook een milieumeter en een veiligheidsmeter (en nog meer?).
5. Geen ondergrenzen aan dierwelzijn (wanneer consument niet wil betalen).
6. Geneuzel in de marge.
7. Geen dierontwerpen
8. Voorkom negatief afrekenen op maatschappelijke vragen/trends.
9. Geen welzijn vertaald in afmetingen (maten).
10. Geen ecologisering van welzijn (de mens moet dieren kunne blijven houden).

Afrondende conclusies van Reijnen

1. Een betrokken discussie.
2. Op hoofdlijnen wordt de visie van de nota over dierwelzijn gedeeld.
3. De hoofdpunten betreffende de inhoudelijke kant:
  - Wat is de rol van de consument; hoe bereiken we de consument?
  - Wat is natuurlijk gedrag?

Welke (filosofisch) ethische aspecten spelen er met betrekking tot het houden van dieren?

Bijlage 7 De deelnemers

Grondgebonden veehouderij

Nijsten, Jan (EC-LNV) workshopleider
Bruins, Pim (EC-LNV) secretaris
Wierda, Catharinus (DL-LNV) inleider beleidsopgave
Janss, Luc (ID-Lelystad)
Jansen, Marc (LTO)
Koops, Willem (Produktschap Zuivel)
Kuipers, Arnold (Noord Brabant)
Kuks, Jan (veehouder)
Mandersloot, Frits (PV)
Pol- Dasselaar, Agnes van de (PV)
Rougoor, Carin (CLM)
Schans, Adriaan van der (LNV-VVA)
Schepers, René (Schepers adviseurs)
Scholte Albers, Johan (GLTO)
Spoelstra, Sierk (Wageningen-UR)
Vogelzang, Theo (LEI)
Vries, Carel de (Koeien en Kansen)
Vrolijk, Maarten (Praktijkcijfers)
Zeijs, Henk van (RIVM)
Zijlstra, Jelle (DLV)

Niet-grondgebonden veehouderij

Soorsma, Henk (EC-LNV) workshopleider
Westerlaken, Lambert (EC-LNV) secretaris
Theune, Elmar (DL-LNV) inleider beleidsopgave
Boersma, Wim (ID)
Bokkers, Ernest (PPE)
Brunnekreef, Wim (Nutreco)
Entzinger, Evert Jan (Dir. Oost LNV)
Groot Koerkamp, Peter (IMAG)
Hin, Kees Jaap (CLM / Rathenau)
Huizing, Henk (DL-LNV)
Lange, Henk de (varkenshouder)
Middelkoop, Koos van (PV)
Mullekom, Jan van (DLV)
Nolet, Raymond (DLV)
Nooy, Marco van (AKK)
Ogink, Gerard (EC-LNV)
Ogink, Wim (ZLTO-advies)
Simons, Harrie (ATO)
Swinkels, Han (PV)
Verkerk, John (DL-LNV)
Vermeer, Ton (Noord-Brabant)
Voet, Jo (EC-LNV)

Welzijn dieren

Eck, Gerda van (EC-LNV) voorzitter
Vliet, Jacob van (EC-LNV) secretaris
Reijnen, Marcel (DL) inleider beleidsopgave
Bethlehem, Eltjo (IPC)
Blok, Machiel (PDV)
Greef, Karel de (ID)
Hendriks, Hay (EC-LNV)
Jong, Fred de (Van Hall Instituut)
Jong, Marijke de (DB)
Kok, Sjoerd (biologisch pluimveehouder)
Kosse, Judith (LTO)
Kuipers, Marcel (pluimveehouder)
Noordhuizen-Stassen, Elsbeth (UU)
Peet, Geert van der (EC-LNV)
Schouten, Willem (IMAG)
Spoolder, Hans (PV)
Urlings, Bert (Dumeco)
Zeewuster, Henk (DLV)